

*JOANA COLOM, ENTRE LA
PEDAGOGIA I LA POLÍTICA.
VIDA D'UNA MESTRA EN LA
REPÚBLICA, LA GUERRA CIVIL
I L'EXILI*

NATÀLIA CARBONELL i ROS

CARLA FERRERÓS i PAGÈS

Resum:

objectiu de la següent comunicació és exposar la trajectòria vital de Joana Colom Llach (1899-1997), una mestra empordanesa que va destacar per exercir una pedagogia amb idees avançades i per la seva vinculació amb la ideologia comunista. Colom va treballar de mestra titular a Maials (Lleida) entre 1924 i 1927, a Ràfol de Salem (València) entre 1927 i 1931, i al Patronat Escolar de Barcelona entre 1931 i 1939. El febrer del 1939, quan el seu marit Hilari Arlandis, fundador i director de l'escola de comissaris polítics de Sant Cugat del Vallès, va morir en un bombardeig a Figueres, es va exiliar primer a França i de seguida a la Unió Soviètica, on va exercir de mestra a refugiats espanyols fins al 1947, que és quan va poder tornar a París. Dos anys més tard, el 1949, es va instal·lar a Pau (Bearn) fins al final de la seva vida, on va fer de professora d'espanyol a l'Escola Normal de la ciutat. La biografia de Joana Colom l'hem reconstruïda principalment a partir d'unes memòries que ella mateixa va enregistrar a mitjan anys setanta i de dues entrevistes fetes a la seva filla Vera, actualment resident a Pau.

Resumen:

El objetivo de la siguiente comunicación es exponer la trayectoria vital de Joana Colom Llach (1899-1997), maestra ampurdanesa que destacó por ejercer una pedagogía de ideas avanzadas y por su vinculación con la ideología comunista. Colom trabajó de maestra titular a Maials (Lleida) entre 1924 y 1927, a Ràfol de Salem (València) entre 1927 y 1931, y al Patronado Escolar de Barcelona entre 1931 y 1939. En febrero de 1939, cuando su marido Hilari Arlandis, fundador y director de la escuela de comisarios políticos de Sant Cugat del Vallès, murió en un bombardeo en Figueres, se exilió primero en Francia y enseguida en la Unión Soviética, donde ejerció de maestra a refugiados españoles

hasta 1947, que es cuando pudo volver a París. Dos años más tarde, en 1949, se instaló en Pau (Bearn) hasta el final de su vida, donde ejerció de profesora de español en la Escuela Normal de la ciudad. La biografía de Joana Colom la hemos reconstruido principalmente a partir de unas memorias que ella misma grabó a mediados de los años 70 y de dos entrevistas realizadas a su hija Vera, actualmente residente en Pau.

Abstract:

The aim of the following communication is to exhibit the vital trajectory of Joana Colom Llach (1899 – 1997), a teacher from the Empordà (Girona) who stands out for having put into practice advanced pedagogical ideas and for her connection with Communist ideology. Colom worked as a teacher in Maials (Lleida) between 1924 and 1927, in Ràfol de Salem (València) between 1927 and 1931, and in the Patronat Escolar de Barcelona between 1931 and 1939. In February 1939, when her husband Hilari Arlandis, founder and director of the political commissars school in Sant Cugat del Vallès, died in a bombing in Figueres, she was exiled first to France and immediately after to the Soviet Union, where she taught Spanish refugees until 1947, when she was able to return to Paris. Two years later, in 1949, she settled and lived, until the final days of her life, in Pau (Bearn), where she worked as a Spanish teacher in the Teacher Training College. Joana Colom's biography has been based mainly on memories recorded by herself in the mid 70s, and on two interviews with her daughter Vera, currently living in Pau.

INTRODUCCIÓ

Des de fa pocs anys s'ha observat un interès creixent per la recuperació de testimonis passats (de la memòria històrica o col·lectiva, com ho anomenem), sobretot del convuls període de la Guerra Civil Espanyola i el posterior exili. Ara que van desapareixent els últims testimonis vius, nombrosos estudis han anat sorgint necessàriament per mirar d'entendre una època i una generació propera però tan llunyana en vivències.

La nostra aportació versa sobre la trajectòria vital d'una mestra empordanesa, Joana Colom Llach (1899-1997). Va destacar en la seva tasca com a mestra d'idees avançades, i es va vincular molt aviat a la ideologia comunista a causa, en gran part, del seu marit Hilari Arlandis Esparza (1888-1939), que el 1937 va fundar la primera escola de comissaris polítics de Catalunya, a Sant Cugat del Vallès. Colom, doncs, va viure la guerra entre l'escola i el PSUC, i, mort Arlandis en un bombardeig a Figueres, es va exiliar a la Unió Soviètica amb la seva filla

Vera, on va exercir de mestra dels nens espanyols que s'hi havien refugiat. Les seves vivències les hem pogut reconstruir gràcies principalment a tres testimonis orals. En primer lloc, ens hem pogut servir de les memòries que ella mateixa va enregistrar a mitjan anys setanta en les quals, malauradament, no va explicar res de més enllà del 1936. Així, per mirar de reconstruir l'etapa de l'exili, hem pogut entrevistar-nos dues vegades amb la seva filla Vera, resident a Pau (Bearn). Dues entrevistes a Nuri Munt (1921) han servit per complementar sobretot el període 1936-1939. Munt va ser secretària durant la guerra d'Hilari Arlandis, i coneixia de la vora la família. Vam saber de la seva vinculació amb Arlandis per la lectura de *Quan érem capitans*, de Teresa Pàmies, que l'esmenta, i vam poder contactar amb ella gràcies a l'ajuda facilitada per l'escriptora. Nuri Munt, resident a Colòmbia des dels anys quaranta, passa temporades a Barcelona, on la vam anar a entrevistar.

Així, i per haver tingut la sort de poder comptar amb els testimonis orals que hem esmentat, la biografia que resseguim inclourà nombroses citacions de les memòries de la mestra i de les entrevistes que enumeràvem. La nostra feina ha consistit més aviat en un treball de selecció i ordenament de les paraules de les protagonistes, perquè, qui millor que elles pot explicar les peripècies d'una vida tan convulsa? La nostra veu apareix per lligar aquests fragments en primera persona, i introduir aquelles dades objectives o que abracen temes més amplis que no pas el cas particular d'una sola mestra de la República i l'exili. Els testimonis directes es transcriuran en la llengua original, que és el castellà en el cas de Joana i de Vera. Malgrat procedir d'una família empordanesa catalanoparlant, Joana va adoptar el castellà segurament pels condicionants imposats per la vida a la Unió Soviètica: quan la seva filla tenia només tres anys, vivien totes dues en una comunitat de refugiats espanyols (i per tant, de vida compartida sense espai per una llengua íntima i familiar). Així, i com que creiem que el canvi de llengua és un element important a causa de les circumstàncies polítiques viscudes, no hem volgut traduir les paraules d'aquests testimonis directes.

Finalment, volem remarcar l'ajuda desinteressada del professor de la Universitat de Girona Salomó Marquès per haver-nos animat a emprendre la investigació de la figura de la mestra Joana Colom i, per extensió, per l'ajuda en l'estudi de la pedagogia en els períodes de la República, la Guerra Civil i l'exili.

JOANA COLOM

Joana Colom i Llach va néixer a Garrigàs (Alt Empordà) el 1899. Va ser la cinquena de sis germans –quatre noies i dos nois– d'una família de propietaris rurals dedicats a la pagesia. De petita era de constitució més aviat migrada, molt morena amb els cabells negres i arrissats, cosa que, segons ella mateixa

explica¹, no agradava gaire: “*El moreno era un signo de fealdad. Durante años fui considerada una chica fea. Cuando era pequeña, en mi casa, cuando se tenía que comparar alguien que era feo, se comparaba a mí. No obstante no tuve ningún complejo por esto.*” Molt aviat, només amb tres anys, va anar a l’escola. Hi anava amb les seves germanes grans, però tot i ser la petita aprenia amb admirable facilitat. “*Cuando uno carece de una cualidad desarrolla otra; el caso es que yo era amable con la gente y me encontraban espabilada. Aprendía con mucha facilidad y más de lo que me daban*”, recorda.

Quan la Joana tenia tretze anys va morir el seu pare, i com que el germà gran era fora estudiant per mestre, la mare va decidir arrendar les propietats i fer que la Joana estudiés amb la seva cosina Montserrat, que vivia a Camallera i acabava de perdre la mare. Un any després les dues noies van passar l’examen per entrar a l’Escola Normal; és l’any que es va restablir el funcionament de la Normal a Girona, el 1914. La Joana recorda els anys de la Normal com a “*tiempos muy felices, porque no teníamos que hacer más que estudiar, y a nosotras nos gustaba. El tiempo que pasé en la Escuela Normal cambió bastante mi mentalidad porque encontré a Luisa Bargés que tenía otra mentalidad que las chicas que venían del campo, y en su familia había anarquistas. Tenía ideas avanzadas que a mí me deslumbraron y me dio algunos libros para leer. Otra cosa que contribuyó a cambiar mi mentalidad fue el ambiente entre los profesores, que eran jóvenes. Tuvimos unas cuantas profesoras que se habían formado con Giner de los Ríos y estaban llenas de este afán de mejorar, de reformar una escuela que era anacrónica, rutinaria. Entre ellas estaban Pepita y Elisa Uriz*”². La Joana explica que no tenien llibres de text i que això era una cosa “*muy moderna*”. Les assignatures de les quals parla són biologia, física, química, geografia, àlgebra, gramàtica, literatura, música i labors, que era en la que menys destacava la Joana. Recorda que, en acabar la carrera, la seva mare va pagar 180 pessetes pel títol, però no havia hagut de pagar mai la matrícula, perquè amb les bones notes que treia sempre va obtenir matrícula d’honor, i per això tenia la matrícula del curs gratuïta.

COMENÇA A FER DE MESTRA

Tot i el títol obtingut, la Joana no va poder presentar-se a les oposicions de seguida, perquè només tenia 18 anys i calia tenir-ne 20. Però havia de treballar,



¹ Segons la gravació de les memòries enregistrades als anys setanta.

² Dues professores que van ensenyar en diferents Escoles Normals de Catalunya i que es van distingir per la seva pedagogia renovadora i metodologies actives. Políticament, van militar en el PSUC. Van morir a l’exili.

i el primer setembre després de graduar-se va trobar feina com ajudant a l'escola Carmen Auget de Girona, que era una escola privada per a noies de la petita burgesia. “*Me pagaban treinta pesetas al mes*”, i per aconseguir una total independència econòmica, als vespres, després de l'escola, donava classes particulars, tant a nens com a noies que estudiaven a la Normal.

Quan es van convocar les oposicions, que van ser a Barcelona, la Joana s'hi va presentar. Van durar tres mesos. “*Afortunadamente, salí aprobada, pero no había plazas. Regresé a Gerona, pero quise ganar un poco más y en abril del 21 me fui a una escuela como interina sustituta, en San Miquel de Cladells. Era una escuela mixta, nueva y agradable y me instalé en la habitación que había. Por la noche hacía clase para adultos. Pasé tres años en este pueblo.*” La llengua que ensenyava als adults era el castellà perquè explica que els alumnes “*pensaban en catalán y tener que traducir para escribir en castellano era trabajo de titanes para ellos*”. En aquesta escola, la Joana va tenir un conflicte amb el capellà perquè volia que els nois anessin a l'escola al matí i les noies a la tarda i que la Joana fos més disciplinada amb els alumnes, però ella assegura: “*Jamás he tenido que pegar a los alumnos.*” I entre les classes, els intents reformistes de la Joana i les baralles amb el capellà va arribar la notícia que era nomenada mestra de l'escola de Maials (Lleida).

MAIALS, 1924-1927

El primer de maig del 1924 va sortir cap a Maials. Era un viatge llarg, i a la parada que va fer el tren a Picamoixons va conèixer Hilari Arlandis³. “*Fue una casualidad. Nos pusimos a hablar y me dijo que conocía a Pepita Uriz, mi antigua maestra, y pensé que las ideas que tenía él debían ser parecidas a las que tenía Pepita y que yo practicaba también. En efecto, me habló de que formaba parte de un grupo comunista en Barcelona y que dirigía el periódico La Batalla. Me prometió que me enviaría el periódico para que yo me enterara de lo que pretendían y defendían los comunistas.*”

Maials en aquella època era un poble majoritàriament agrícola, d'uns tres mil habitants. Quan la Joana hi va arribar es va trobar amb una escola “*horrible e infecta; un desastre*”, segons explica. “*Tenía setenta alumnos en una sala húmeda, que no tenía más luz que la puerta; en el fondo había una grada dónde se sentaban las niñas pequeñas, había pocas mesas y eran viejas y estropeadas.*” La Joana, tot just arribar, va reorganitzar l'escola fent una gran neteja: va treure

●
³ Hilari Arlandis Esparza (Barcelona, 1888-Figueres, 1939), fill de pares valencians, va ser fundador del PSUC i tingué un paper destacat en la política catalanista i espanyola tant abans com durant la Guerra Civil.

la tarima, els quadres religiosos de les parets i tot el que ella considerava “*viejo y anacrónico*”. Més endavant, parlant amb l’Ajuntament, que segons diu era més aviat d’esquerres i anarquista⁴, va aconseguir que els trasllassessin al primer pis, que era més assolellat, i amb els diners que li havien de pagar a ella per l’allotjament va fer que es comprassin taules noves i així n’hi hagués per a tothom. Aquest gest va ser molt ben rebut per la gent del poble.

En aquell temps, a Lleida, l’escola era gratuïta⁵, però les alumnes havien de comprar els fils per fer les labors, i com que econòmicament no podien els els comprava la Joana i llavors li feien puntes, mocadors... Els alumnes també havien de comprar el material escolar i els llibres de text que es necessitaven, i com que en el poble no hi havia llibreria era la mestra qui s’encarregava de comprar-ho per a tots, de manera que “*el librero nos hacía una rebaja y nosotros, los maestros, ganábamos algo. Había maestros que hacían barbaridades, si un libro costaba una peseta hacían pagar dos. A mí, nunca me ha gustado abusar de nadie y me limitaba a unos céntimos.*” El sou de la Joana en aquella època era de 100 pessetes al mes, de les quals havia de pagar-ne 90 a la fonda on s’allotjava i menjava. En aquesta fonda, més endavant, també hi van anar altres mestres amb qui va formar un petit grup que compartien menjars i tertúlies.

Mentrestant, la Joana anava rebent el diari *La Batalla* que Hilari li havia promès que li enviaria. També s’enviaven cartes que “*poco a poco se convierten en una declaración de amor que crecía todos los días. Conocer Arlandis fue para mí un descubrimiento, una puerta que se me abrió. Me hizo ver el amor en otros aspectos. Para mí, hasta entonces, el amor era platónico, y Arlandis era marxista y me hizo ver el amor de otra manera*”. Per les vacances d’estiu, la Joana va anar a casa amb tren, però es va aturar a Barcelona, perquè havien quedat amb l’Hilari per trobar-se. Ell, però, no es va presentar. Dies després va arribar una carta d’Arlandis dient que era a la presó. “*En aquel tiempo, se detenía mucha gente; la dictadura de Primo de Rivera era así. Cuando en mi casa se enteraron que cada día recibía una carta que venía de la cárcel pusieron los gritos en el cielo.*” Mesos més tard, la Joana el va visitar a la presó per primera vegada.

Arlandis va poder sortir de la presó perquè el seu pare l’havia reclamat pel negoci familiar a València, però li van posar la condició que no podia sortir de la regió. La Joana, per poder estar més a prop d’ell, va demanar un trasllat i li van

●
⁴ La Joana explica que la majoria del poble era d’esquerres i que una prova d’això són els noms dels nens: “*Eran nombres que no salían en el calendario, como Palmira, Electra, Progreso, Germinal...*”

⁵ Segons la Joana, hi havia llocs d’Espanya on l’escola era gratuïta i d’altres on no ho era. A Girona no ho era del tot; en canvi, a Lleida, sí.

concedir l'escola de Ràfol de Salem. *“Una vez tuve el nombramiento me despedí de Maials que, como en Sant Miquel de Cladells y como siempre ha ocurrido, la gente sintió que me marchara, porque siempre me han querido en todas partes. Claro que el cura estuvo contento.”*

RÀFOL DE SALEM, 1927-1931

Abans d'incorporar-se a l'escola, la Joana i l'Hilari van fer un simulacre de matrimoni, perquè *“en mis ideas no estaba la del matrimonio. Consideraba que no era la ley que me tenía que decir que con este hombre tenía que pasar el tiempo que sea... hasta la muerte. Había decidido que me uniría a un hombre y que si no resultaba cada cual por su lado.”* La Joana va informar la seva mare del matrimoni per carta, i com que a la mare no li agradava l'Arlandis es va enfadar molt, va tenir una crisi nerviosa i va amenaçar de desheretar la seva filla.

L'escola que es va trobar la Joana a Ràfol de Salem no va ser pas millor que la que s'havia trobat a Maials, i entre les dificultats, a més, corrien rumors que la Joana no s'havia casat per l'Església i més endavant que ni tan sols estava casada, cosa que va provocar un cert escàndol en un poble que en aquella època no arribava al miler d'habitants. *“Al final lo dejaron. La gente se cansó de hablar.”* En aquella escola, com en les anteriors, la Joana no va simpatitzar amb el capellà, però va saber posar-lo en el seu lloc. El capellà li retreia que hagués prohibit dir l'“Ave Maria Puríssima” i que hagués tret de les parets de l'escola els quadres religiosos, a la qual cosa ella va respondre que *“de pedagogía yo conozco más que él y que, como en la iglesia yo no le iba a dictar las normas, en la escuela podía abstenerse de darme consejos. Así terminamos.”* Tot i així, quan era el temps de comunions i les alumnes li van demanar a la Joana que les acompanyés a l'església, perquè era un dels costums del poble, ella ho va fer. Un altre aspecte amb el qual va haver de lluitar la mestra va ser la higiene. *“En aquellos tiempos, la higiene entre la gente del campo estaba muy atrasada. Les hablaba a las chicas de que la higiene era la base de la salud, y por lo menos una vez a la semana hay que lavarse. Las pequeñas y más pobres me hicieron caso, se esforzaban. Las mayores o las de una situación económica mejor decían ‘nosotras ya somos limpias y además podríamos enfriarnos’. En aquel pueblo solamente era costumbre lavarse el día de San Juan, pero yo insistía y a alguna chica la hice volver a casa el lunes porque me venía sucia.”*

Al principi de ser la Joana a Ràfol de Salem es van veure regularment amb l'Hilari: ell anava al poble sempre que podia i ella anava a València per les vacances. La Joana explica que l'acompanyava a pertot i que formava part de les reunions clandestines que ell tenia amb el partit, i aquí va començar la seva implicació política. *“Recuerdo, en el 29, que se conspiraba para hacer caer a*

Primo de Rivera. Una vez que fuimos a Cullera para procurar armas, yo llevaba en mi bolso 4 ó 5 pistolas. Si llegan a cogerme... pero yo era una señorita y los policías no sospechaban de mí.” En el temps que la Joana va ser a Ràfols, Arlandis va ser detingut en diverses ocasions i ella va haver de fer les gestions per treure’l de la presó. Quan es va entreveure el final de la dictadura el partit va decidir traslladar Arlandis a Barcelona per reorganitzar-lo. *“Pero para que él pudiera vivir en Barcelona necesitaban que yo estuviera allí, porque el partido entonces no tenía ni cinco, no les daba siquiera para un plato de sopa. Y resulta que fue cuando el Ayuntamiento de Barcelona creó el Patronato, y hubo una especie de oposiciones. Yo mandé mis documentos; ir a Barcelona representaba tener una paga doble y fue una guerra de influencias. A mí, me apoyó Leonor Serrano, que hasta entonces había sido inspectora de primera enseñanza, y para utilizarla para mí el partido comunista hizo artículos en el periódico destacándola. El 30 de marzo de 1931 fui nombrada maestra del Patronato Escolar.”*

EL PATRONAT ESCOLAR DE BARCELONA, 1931-1936

“El 14 de abril se proclamó la República sin derramar una gota de sangre. Al día siguiente el partido comunista determinó organizarse porque había libertad y podíamos actuar a la luz.” La Joana participava activament en el partit corregint articles, ensenyant una mica de rus que havia après a la Universitat de Barcelona i organitzant i atraient dones per al partit, tot i que ella no hi va militar fins al 1935, *“porque me hubiese obligado a una disciplina que entonces yo no tenía ganas de aceptar y también había ciertas cosas que yo no podía admitir. Por esto no tomé la carta del partido, pero siempre me tuvieron en consideración y yo con gusto ayudé y lo defendí siempre.”* En aquest temps Joana coneix L. Companys, J. Aiguader, F. Macià, V. Gasol, R. Casanellas...

I amb aquest ambient polític tan eufòric la Joana es va incorporar al Patronat Escolar. El curs no va començar fins al setembre següent i mentrestant es van fer cursos i conferències per formar els mestres *“y sobre todo para conocer el catalán y poderlo enseñar, que era uno de los principios del Patronato.”* La primera escola on va ser la Joana és a Can Tunis: *“era una barriada donde la mayoría eran castellanos y las primeras clases se daban solamente en castellano. Teníamos un grupo de niños que era una cosa pintoresca. Estuve allí dos años.”* Va ser traslladada a una altra escola del Patronat, l’escola Francesc Macià⁶, on va romandre segons declara fins al 26 de gener del 1939.

●
⁶ Segons consta en *Els alumnes de la República*, de Salvador Domènech, es tracta concretament de G.E. Institucions Francesc Macià, núm. 2 i 3.

El 1932 la Joana acompanyava Arlandis a conferències i mítings per tot Galícia. Ella s'ocupava de fer resums de les reunions, fer els rètols... Un dia van ser detinguts: *“era la primera vez que yo me veía en la cárcel. Estuve dos días.”* Més endavant, després de les eleccions del 1933 es van formar *“las primeras falanges y empezó una vida políticamente agitada. Hubo censuras en el periódico, algún encarcelamiento. En el 34 se hicieron alianzas con la gente de izquierdas y empezó una lucha: se llevan a Companys, se prohíbe Els Segadors, las sardanas...”* Tot i aquest clima, l'escola *“continuó igual; éramos maestros del Patronato, que era un organismo catalán, pero también éramos maestros nacionales, del estado”*. Aquest any 1934 la Joana va viatjar a París per assistir com a delegada del Socors Roig al Congrés Mundial de Dones. L'any següent, el 1935, ho va fer a la Unió Soviètica. Hi va anar amb Pepita Uriz; totes dues representaven la FETE (Federación de Enseñanza de Trabajadores de la Enseñanza). També Arlandis va anar a Moscou. Van visitar alts forns, mines de ferro i diferents indústries que llavors acabaven de crear-se. Van viatjar a diferents parts dels Urals amb avió: *“fué la primera vez que yo monté en avión”*. La Joana va tornar a Barcelona el 4 d'octubre; ja havien començat les classes i, per justificar la seva absència, ja que a l'escola no sabien que era a la Unió Soviètica, un metge amic havia fet un certificat de malaltia i l'havia fet arribar a l'escola.

A finals del 1935 la Joana va saber que estava embarassada. L'Hilari va rebre la notícia amb alegria, però ella diu que *“al principio, a mí, no me entusiasmó debido a mi edad. Tenía 37 años, pero el médico me dijo que no tuviera miedo, que era una persona muy sana.”*

BARCELONA, 1936-1939

El 21 de juny del 1936 va néixer Vera Arlandis Colom. Era una època de neguit en el partit i l'Hilari va haver de desaparèixer l'endemà mateix del naixement de la seva filla. Va tornar el 18 de juliol, el dia de la sublevació militar contra el govern de la República. Després de les vacances d'estiu, i ja en plena guerra, la Joana es va reincorporar a l'escola.

Del que va passar a partir d'aquí la Joana no n'explica res més. Sabem per les entrevistes fetes a Nuri Munt, la secretària d'Arlandis, que va continuar fent de mestra a Barcelona i que va ser amb els mestres que va anar cap a Figueres, el gener del 1939.

ELS PRIMERS PASSOS DE L'EXILI

El 3 de febrer del 1939 va ser una data clau per a la Joana: l'Hilari Arlandis va morir sota les bombes que aquells dies queien incansablement sobre la ciutat

de Figueres. Explica Nuri Munt: *“Estàvem treballant i de sobte vam sentir les sirenes i ell va baixar l’escala. La Fani, com jo, tampoc va baixar, menys mal... Després de caure la bomba m’hi vaig apropar i el vaig trobar mort, i vaig veure que anava amb la seva maleteta amb el llibre que havia escrit sobre Casanelles, el primer comunista català, que encara no havia publicat. Jo vaig agafar la maleta perquè estava tirada a terra i la bomba se li havia emportat una part del cap. Vaig fer avisar la Joana que era també a Figueres, però amb els mestres. Vaig fer-la avisar que jo tenia el maletí de l’Arlandis, però no va aparèixer. Potser estava fora quan va passar perquè no la vaig veure més.”*

La Joana, efectivament, encara era a Figueres, va travessar la frontera el dia següent. Va passar un mes al departament francès del Var, en un convent mig destruït, fins que la van anar a recollir els Pétit, una família amiga de París que havia acollit la filla Vera, que el 1938 havia sortit de Barcelona per evitar els bombardejos. La Vera explica: *“Entonces nos reunimos todos, y mi madre siempre me decía que le daba mucha pena porque yo no la conocía. Claro, una niña de 3 años, qué quieres... De marzo a mayo estuvimos en París y en el mes de mayo había que hacer algo, porque los españoles ya sabían que la guerra iba a llegar en Francia, que sería una guerra general. Y entonces buscaban salirse de allí, porque ¿qué podía hacer mi madre que era maestra, en Francia? Entonces estuvo buscando un barco, y había barcos que iban a Méjico y otros que iban a la URSS. Y el primer barco que se presentó, que era a principios de mayo del 39, era un barco que se iba a la URSS. Mira como se pasa una vida...”* Segurament no va ser només la casualitat el que va fer que mare i filla s’embarquessin cap a la Unió Soviètica, molt possiblement les inclinacions polítiques de la Joana hi van tenir algun paper.

Van sortir de Le Havre i van desembarcar a Leningrad, on els espanyols refugiats eren molt ben tractats: *“Enseguida nos llevaron a descansar porque era el 39, había todavía paz, en la URSS, y te recibían de mil amores, claro. Y te daban comida. No sé si habéis visto la película de Jaime Camino. Son los niños bascos, y cuando llegaron les daban caviar, y ellos “beh!”. La merluza, bacalao, lo que sea, bien. Pero el caviar “beh!”. Yo no me acuerdo del caviar, ni me acuerdo que mi madre me hablara de ello, pero lo que sé es que me hablaba de la kasha.”* La Joana es va incorporar en una comunitat de mestres i nens procedents de l’Estat espanyol, la majoria bascos, que no es va separar malgrat que no van viure mai gaire temps seguit en un mateix lloc.

Els primers temps es van establir a Kharkov, a Ucraïna. La Joana vivia amb els mestres i la Vera, que amb prou feines tenia 4 anys, dormia amb els altres nens, la majoria més grans però, com explica ella mateixa, sense una mare a prop. En començar la guerra sembla que el grup escolar vivia ja a la vora de Moscou, i s’havien de refugiar moltes nits dels avions bombarders que atacaven

la capital: “*Cuando empezaban las alarmas nos despertaban, era siempre por la noche, y nos llevaban a unos bosques de pinos que había allí donde habían hecho un forat. Dos o tres veces, hasta que mi madre no quiso. Y entonces ella, cuando había la alarma, salía (me acuerdo, la veía venir con una barca), me cogía, y me llevaba a su cuarto, me ponía en su cama y nos dormíamos allí tan tranquilas.*”

LA SEGONA GUERRA MUNDIAL

La facilitat amb què la comunitat havia viscut fins llavors va acabar amb l'inici de la guerra. El grup de refugiats va ser evacuat de seguida Volga avall prop de Stalingrad. Poc més endavant van patir un nou trasllat, aquest cop cap a Alekseyvka, un poble on abans del 1941 i des del regnat de Caterina II havia viscut una comunitat d'alemanys: “*Como los alemanes del Reich avanzaban, los quitaron y los fueron llevando a Siberia. Y allí llegamos y todo estaba muy bien. Y por ejemplo había las Biblias protestantes, que habían dejado, y los españoles cortaban pedacitos para el tabaco, no había papel de fumar. Entonces fumaban las Biblias. Los españoles iban a unos campos de tabaco y cogían las fulles y las deshacían en harina, polvo, y después lo ponían en páginas de la Biblia para fumarlos. Y como decía mi madre, esto quitaba mucho el hambre.*”

La vida quotidiana seguia el seu curs, el grup d'espanyols de què la Vera i la Joana formaven part no es desintegrava: eren uns dotze o quinze mestres, homes i dones, i els nens se separaven per edats. L'activitat pedagògica tenia una gran importància dins la comunitat, mestres i alumnes compartien inevitablement el dia a dia. Les classes, d'uns vint o trenta alumnes, es feien sempre en espanyol, però tenien dues hores diàries de llengua russa. En ser un cos de mestres espanyols, es reproduïen els mecanismes d'ensenyament que havien portat amb ells, i la intervenció de l'estat rus era amb l'idioma i alguna qüestió d'història. “*Pero de vez en cuando enviaban inspectores rusos pero que hablaban el español, y que venían a controlar. Esto la mamita lo ha vivido, yo no me di cuenta, pero después ella me hablaba y había veces que... Que no le gustaba nada lo que decían.*” El control ideològic. I per ideologies imperants en els diferents estats a què la mestra estava vinculada, fins i tot rebre i escriure cartes es convertia en una odissea: “*la abuela escribía a los Bargés⁷ a America, y después ellos escribían*

●
⁷ Es tracta de tres germans, mestres gironins, que el febrer del 1939 van marxar a l'exili i es van establir a la ciutat de Còrdova, a l'estat de Veracruz (Mèxic). Juntament amb d'altres mestres exiliats van crear el Colegio Cervantes.

a los Pétit a París y los Pétit nos enviaban las cartas a Moscú de mi madre. Por una cuestión de fronteras, estas cartas hacían así... y nosotros lo hacíamos al revés.” Sembla que a la Joana, que per força tenia una relació estreta amb el partit, el comunisme dut a la pràctica que viva a Rússia la va desenganyar: “*Es una de esas razones porque quizás no ha continuado con sus memorias, hubiese podido hacerlo del 36 al 39 por ejemplo, o un poco después. Pero había cosas que no le gustaban, sabes? Que no le gustaban, en Rusia. Después sí, comunista comunista. Pero comunista cuando vives en otra parte.*”

El contrast entre pau i guerra, els refugiats el van viure projectat, com és habitual en aquests casos, en elements tan quotidians com ara l'alimentació i el fred. Sovint patien temperatures al voltant dels 45 graus negatius, i s'havien de protegir amb capes de roba i uns mitjons anomenats *varéniki*, que resultaven del tot inútils en l'època del desglaç, que Vera recorda pitjor que el cru hivern per les incomoditats que comportava el fet d'haver-se de desplaçar a peu. Pel que fa a l'alimentació, resulta interessant el sistema d'intercanvi que la Joana, segurament com molta altra gent, duia a terme a fi d'obtenir menjar per a la seva filla: “*En París se compró dos trajes de chaqueta y unos zapatos de cocodrilo, y el traje lo vendió a unas rusas por 35 litros de leche: iba a buscar medio litro cada día durante 70 días. Y allí no necesitabas tener nevera pues podías poner la comida entre dos ventanas y se conservaba estupendamente. Además, el estado daba a los adultos el pajok, es decir, les daba por el mes todo lo que necesitaban, y entre dos ventanas lo conservaban. Esto no era gran cosa. Además había la vodka. El dinero no servía para gran cosa, y entonces hacían el cambio con la vodka. E intercambiaban también alimentos en el mercado negro, como en todas partes donde hay guerra.*”

Tot i les activitats quotidianes, el grup no quedava apartat dels horrors que la Segona Guerra Mundial va dur a Rússia. La Vera ens parla de la batalla de Stalingrad, localitat propera a Alekseyvka: “*La oíamos, la batalla, y mi madre decía ‘si estos no aguantan, si los rusos no aguantan...’ y señalaba una pared ‘acabaremos aquí!’ Yo escuchaba esto pero como era mi madre, no me daba miedo. Y después fuimos a Moscú, cerca de Moscú.*” I fins al 1947 la Joana va viure a la vora de Moscou, fent classes.

RETORN A L'OEST EUROPEU

Els nens refugiats a qui la Joana ensenyava anaven creixent, i molts buscaven feina i s'establien pel seu compte (fins al 1956 no van poder retornar a l'Estat espanyol). La mestra començava a considerar que la seva feina d'ensenyant allà arribava a la fi. Sabia que el partit parlava de traslladar-la a la zona del Caucas, i a més, patia per la salut no gaire bona de la seva filla. Així que va decidir

d'anar a parlar amb el partit per demanar-los que la deixessin tornar. Els Pétit, per la seva banda, ja havien fet gestions des de París per poder rebre mare i filla. *“De Moscú a Praga fuimos en avión. Después en Praga teníamos que tomar el tren hasta París, pero era muy difícil. Estuvimos dos días en Praga, que estaba completamente destruida, y sobretodo cuando miramos por la ventana del tren al pasar veías toda Alemania con las vías con los ferrocarriles y los trenes que estaban allí... era una ruina, todo. En el 47 no habían empezado “bitte schön, danke schön”! ¿eh? No habían empezado a construir todavía. ¡Yo pensaba que era la aventura! Nunca habíamos estado más de 2 años en un sitio, así que no era nada de nuevo. No te imagines que era como ahora. Quizás ahora una chica de 11 años abre unos ojos así, pero yo miraba normalmente, porque ¡habíamos vivido tantas cosas...!”*

Un cop arribades a París van establir-se a la *chambre de bonne* que els van cedir els Pétit, durant dos o tres mesos. Però de seguida que la Joana va trobar feina van traslladar-se a l'Hotel Lux de la Rue des Prairies, on hi havia establert una colònia d'espanyols. No va poder trobar, però, feina de mestra, i vivia de netejar una escola privada de nens a Nojeon. Malgrat haver marxat de la Unió Soviètica tan aviat (la majoria no ho van poder fer fins molt més tard), la Joana va continuar vinculada al Partit Comunista Espanyol, i més endavant al francès: llegia l'*Humanité*, assistia a reunions, perquè *“el partido es muy bonito así, cuando vas de vez en cuando y au! Vas a unas reuniones, dices algo y ya está. Hasta el último momento había sido... yo no diría comunista pero de una ideología un poco cerca del comunismo. Los últimos años, cuando estaba un poco así despistada y venían en Garrigàs gentes que le decían: ‘usted, comunista...’, ella respondía: ‘bueno, d’esquerra’. Y yo le decía entonces: ‘puedes decirlo, que Franco ya se ha marchado...’* D'esquerra.

Així doncs, a París la Joana no va poder trobar cap més feina que la de fer neteja. Els anys passaven, ella tenia gairebé 50 anys i la seva filla era una adolescent que no havia tingut mai una educació regular com la que volia per a ella la seva mare, que va començar a fer gestions per mirar de trobar una estabilitat que ja no recordava. Explica la Vera: *“No teníamos pasaporte, teníamos el pasaporte d'apatrides. Entonces había un bureau, y habían enregistrado a mi madre. Le dijeron: ‘quizás te encontraremos algo’, para trabajar en la escuela Normal, como acabó. Y me acuerdo que una vez estaba en el hotel y llegó el cartero, y le dio una carta, y era eso. Entonces podía irse a Pau. Era el mes de febrero. Febrero del 49.”* Mare i filla, doncs, es van traslladar un cop més, aquesta vegada definitivament. La il·lusió d'anar al sud, tan a prop de casa i dels seus, que la Joana no veia des de la Guerra Civil i que la Vera no havia conegut encara, les va fer arribar a Pau a ple hivern amb sandàlies i vestit d'estiu. I s'hi van establir: la Joana, per primer cop, va exercir de profesora a una Escola Normal ensenyant

espanyol a futures mestres, i la Vera va poder accedir al batxillerat en un institut de la ciutat. Per les paraules de la filla sembla que per primer cop van poder viure sense el sentiment de provisionalitat que havia marcat les seves vides, sense l'*aventura* de què ens havia parlat quan explicava el seu pas en tren per l'Europa destruïda per una guerra d'abast mundial. I ens recorda que la seva mare sempre deia que, fins que no va tenir més de 50 anys, tot el que havia tingut a la vida li cabia en una maleta.